

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԸ. 1869 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՅՈՒՆԻՍ

ՆՇՄԱՐՔ ԵՒ ՆՇԽԱՐՔ

Ի Հայաստան Աշխարհի.

(Տես էրես 129)

Ժ. Մեր աշխարհին ամենէն նշանաւոր դաշտաց և գաւառաց մէկն է ըսել հարնոյ համար, ստոյգ և ծանօթ բան մ'է, մանաւանդ որ հիմայ գրեթէ մեր ամեն ուրիշ գաշտագաւառներէն աւելի շէնն է. և կ'արժէր մասնաւոր քննութեանց, թէ պատմական թէ բնական դրիցն համար. զոր ես հարեանցի յիշելով կամ նշմարելով կը թողում աւելի գիտութիւն և ժամանակ ունողներուն: Դաշտագաւառ կոչեցի, վասն զի այնչափ էր հարնոյ սահմանն որչափ դաշտին, զոր կրնայի և դաշտ անուանել. վասն զի գրեթէ ամեն կողմէն լեռներով չըլապատած կէս կըրոր դաշտի մը կը նմանի, արեւելեան հիւսիսէն դէպ յարեւմտեան հարաւ տարածուած, 35 կամ 40 մղոն երկայնութեամբ, իսկ այնքն հիւսիսէն ի հարաւ 20 մղոն միջին չափով. արեւմտեան հարաւային

կողմն նեղ է, և անկէ դուրս կ'ելլէ Սև ծովն, անիկա է կարնոյ դուռն յարեւմտից, զոր կը բանայ նախայիշեալ Բռնաւ կապանն, որ անշուշտ նոյն նշանակութեամբ կոչուած Կղեսուշուն է ընդ մէջ Խաղտոյառիճոյ և հարնոյ, զոր վասիլ կայսր տուեր էր Դաւթի՝ Տայոց կիւրապալատին: Այս կողմէն սկսեալ դէպ ի հիւսիս երթալով և շուրջ դառնալով հարնոյ դաշտին շրթունքը ձևացընող լեռներէն մէկ քանին յիշեմ. նախ Խոչապըունարը, որուն արեւելեան թևերը դաշտիս հիւսիսային լերինքն են. այս հիւսիսային արեւմտեան ծայրն՝ Սարկամայ աղբերականց կողմերն պզտիկ դաշտ մը կը ձևանայ, և Դաշտիք (Օվաճըք) կ'անուանի, և քանի մը գեղով առանձնական վիճակ մը կը սեպուի. այս միջոցիս է Մեղուաքար կամ Մեղրաքար լեռը, այսպէս կոչուած լե-

րան երեսը մեղուաց բազմութեան բոյն
ըլլալուն համար, ուսկից երբեմն մեղրն
վտակի պէս կը կաթէ: Դաշտկայ արևե-
լեան կողմը կը կանգնի Շեղջիկ լեռն,
որ և Դեզ, իր դիզածն կամ շեղջածն
ըլլալուն համար, որ և կը յայտնէ հին
հրաբուլիի բաժակ մ'ըլլալ, որ հիմայ
հրոյ և ջրոյ տեղ՝ ծաղկով կը ծածկուի
լաւ եղանակին, սառով և քարով կ'ե-
րևի ուրիշ ատեն: Ասկէ անդին դաշտին
բուն հիւսիսակողմը կը տարածուին
խաչափայտոշ շերիւք, այսպէս անուա-
նելով ըստ աւանդութեան Ս. Խաչը
այն կողմերը պահուած ըլլալու, երբ
Հերակը կայսր պայն ազատելով Պարսից
գերութենէն կը խաւրէր 'ի Կ. Պօլիս.
գետինը պահած տեղէն բղխած է կ'ը-
սեն խաչափայտ աղբիւրը՝ որ կը խառ-
նուի ծաղկի լեռնէն իջած աղբեր հետ
և կը ծնանի գեփրատ. այս ետքի յիշած
լերան և Շեղջկայ միջոց են իշահըլ գու-
ցէ Ըշրգըլ, և անուանի Տոշկի լեռն,
որ նոյնպէս կրնայ դայեակ ըսուիլ նո-
րածին եփրատայ, շատ աղբերացը հա-
մար, որոց մէջ կարծեմ ջերմուկը ալ
կան: Ծաղկի լերան մօտ է դաշտի հիւ-
սիսային արևելեան անկիւնը Պար լե-
ռը, որոյ կոնակէն կը բղխէ Թորթու-
մայ գետն և կ'երթայ 'ի ճորոխ և 'ի
Սև ծով: Դառնալով յարևելք՝ յիշեմ
Չօպան տէրէ լեռը, Երջանըզ (օձուտ),
համանուն աւերակ գիւղին քով, ուսկից
հեռու չէ և Լուսաւորչի անուամբ աւե-
րակ վանք մ'ալ. հարաւային կողմէն
ալ հեռու չէ անուանի Կարմիր վանքն,
Հռիփսիմեանց քարայրերով. — Քօ-
թանլար. Քեօշք-տաղ, Աղզը-աչըզ,
որ դարձեալ հրաբուլիային բաժակ կը
յիշեցընէ, Ապտիքանմանդազի, և
այլն: Քաղքէն քիչ հեռու նոյն արևե-
լեան կողմը կան քովէ քով լեռնակներ
Կոչկոչան, Կըրգոնլու կամ Հոյէթլու,
Կայծակի ձոր, Ս. Նշան, Թօփաւտաղի,
որ հազիւ կէս ժամով հեռի է քաղա-
քէն. ինչպէս նաև անուանի Տէյէպօ-
յոն լեռը, որ Կարնոյ արևելեան գուն-
կրնայ ըսուիլ. վասն զի ասկէ կ'անցնի
ճամբան Բասեն և արևելք երթալու, և

գրեթէ զուգահեռական գծի վրայ է
արևմտեան դրան՝ Բոնակապանի հետ:
Քաղաքը դաշտին արևելեան հարա-
ւային անկիւնն ըլլալով՝ ասկէ ետև հա-
րաւային կը սեպուին լերինքն Շողա-
լար, որ երկայն թևեր կը տարածեն.
Փաշանտօքէն, իբրև թէ շատ սեպա-
ցեալ կամ զառ 'ի վեր ըլլալով՝ երբ ան-
կէ կ'անցնին գրաստք՝ համետնին կը
թափի. բայց հեռուէն լեռն ինքնին
համետածն կ'երևի երկու գագաթնե-
րով, զոր կարծեմ թէ մեր նախնիք նը-
մանցընելով կոչէին՝ Այճու-պոկոնք:
Անկէց անդին ուրիշ լերան մ'ալ այ-
լազգիք նման անուն մը տուած են՝ Ե-
կերլի, իսկ երկուքին միջոցն կայ Հիշն-
քեսար-տաղ. իսկ անոնցմէ անդին Տոշ-
կի լեռն համանուն գիւղին մօտ, որ
գուցէ Մանանաղի գաւառին սահմա-
նաց մօտ ըլլալով՝ անոր աղբէն ալ
մասն ունէր: Ասկէց անդին դաշտին ա-
րևմտեան հարաւային կողմի լեռներն
ինչուան 'ի Բոնակապան և Խօշապու-
նար՝ չեմ յիշեր յանուանէ: — Այս լեռ-
ներն հարկաւ երկրաբանական շատ գի-
տելիքներ ունին, մանաւանդ որ արդէն
յայտնի կը ցուցընեն հրաբուլից նշան-
ներ, զոր և կը հաստատեն ստէպ գետ-
նաժաժք, որոնց ահեղ նշաններն ալ
դեռ աներևոյթ չէ քաղքին երեսէն:
Քանի մը գիտնական Եւրոպացիք ըսին
թէ լերանց կազմութիւնն նաև հանքաց
նշաններ կու տայ, գուցէ Արծաթի գե-
ղին անունն ալ անկէ ըլլայ. բայց կա-
նոնաւոր քննութիւն մ'եղած չէ կար-
ծեմ, և ոչ ալ փնտռուած է հանքա-
ծուխն՝ որ տեղ տեղ նշան տուած է:
Այսպիսով ալ յայտնի է որ պղուտո-
նային (հրաբուլի) զօրութիւնը շատ աշ-
խատեր և ներգործեր են Կարնոյ դաշ-
տին վրայ. Պիսիգոնի (ջրային) զօրու-
թիւնն ալ անգործ չէ եղած հոս:

Դաշտին արևելեան ծայրէն մինչև
յարևմտեանն Սև ջուրն գետն կը կիսէ՝
'ի հիւսիս և 'ի հարաւ բաժնելով, նախ
դէպ 'ի հարաւ իջնելով՝ կը լայննայ կը
տարածուի գետէ աւելի, լծէ պակաս
երկայնածն ճահիճ կամ ջրչեղջ մը կը

ձևացրնէ, որ հին ատեն կ'ըսուէր, Ծով
հարնոյ, նաև Շաւք, ինչպէս հիմայ ալ
կ'ըսուի յայլազգեաց Սազլըզ, մէջը բու-
սած անբաւ եղեգանց համար, որ և ա-
ւելի անբաւ ջրային թռչնոց բոյն և բնա-
կարան են. և ինչպէս կը վկայէ մեր հին
խորենացին ինչուան հիմայ ալ այն
թռչնոց հաւկիթներն կարնոյ գեղացոց
առատ կերակուր մը կ'ըլլան. անուի
տեղացիք ձեռք չեն զարներ թռչնոց,
բայց Եւրոպացիք աւելի անխնայ են, և
երբեմն հրացաննին կ'ուղղեն անոնց վը-
րայ. սակայն զանոնք պակսեցրնելու
համար թերևս ամբողջ զօրագունդ մ'ալ
չիրաւէ. այնչափ շատ են այդ ջրային
և ցամաքային մեծ ու պզտիկ մաշկոտն
լայնաթաթ, բոլորկտուց, տափակտուց,
բարձրաճին, մերկաճին, գունագոյն
հաւերն, որոնցմէ 200 տեսակ մը համ-
րեց ինծի անգղիացի բնագէտ մը: Կար-
նոյ ամենէն նշանաւոր կերպարանաց
մէկն է այս շամբս իր հաւերովն. — ան-
նշան չէ և ջրոց առատութիւնն, գրեթէ
ամեն մեծ տուն իր աղբիւրն ունի. —
նշանաւոր են և Զերմուկքն (Իլիճայի,
Արծաթիի, և այլն): Յուրտ աղբիւրք
հանքայինք, ինչպէս Խաչափայտին,
Սօռզ չերմուռի ըսուածն, Այդլա կէօ-
լին, և այլն. — Աղի ջրերն և Այտերն,
որ զանազան կողմ կ'երևին: Իսկ բու-
սաբերութեամբ անանկ երկիր մը որ
գրեթէ 6000 ուղբ բարձր է ծովուն ե-
րեսէն, և որ գոնէ տարւոյն երրորդ
մասն ձիւնապատ կը մնայ, ուր ցուրտն
հասարակօրէն ինչուան 25° ըէոմ. կ'իջ-
նէ, պէտք է որ աղբատ ըլլայ. հովա-
նաւոր և պտղատու ծառք չըլլան. ար-
միտիք ալ նուազ պիտի ըլլային ուրիշ
բարձրաւանդակաց հետ բաղդատելով.
Բայց իր աշխարհագրական աստիճա-
նին շնորհքով (40° լայն.) բաւական
տաք ամառ մը կ'ունենայ քիչ ամսոց
մէջ չափաւոր ցորեն և գարի հասցընե-
լու, իսկ բանջարեղէն առատ և ընտիր,
մանաւանդ բողկաձև և կոճաձև տակ
ունող բոյսեր: Անշուշտ աւելի բազմա-
տեսակ և զանազան են վայրենի բոյսք
և ծաղկունք. որոց վրայ երգ մը հանած

է դաշտիս միջոցներն եղած Սալաճոր
գիւղին բնիկ Դաւիթ անուամբ սարկա-
ւագ մը երկու դար մ'առաջ, հարիւրի
չափ կը յիշէ, և շատն հայերէն անուն-
ներով, բայց աւելի շատն ալ թողած է,
ինչպէս ինքնին կ'ըսէ.

Խեւ Դաւիթն եմ, շատ դատեցայ գլուխն առնեմ
ծաղկըներուն.

Սակաւ ծաղկունքն եմ եւ գովեր. բազում մընաց
վարպետներուն:

Յիշածներէն ոմանք, զոր եւ չիկրցայ
ստուգել, են Բարք, Խաթուակ, Պուտ,
Պտուակ, Ծափ, Ծափծակ, Ծափկո-
տրուկ, Հոռոմ ծաղիկ, Յինկ, Առուեղ,
Մամսոպոպ, Լծափ, Կաթնուկ (դե-
ղին), Ծիւ, Ծլուայ, Ծիւծափ, Ծարու-
րիկ, Թուրթ (թորթ), Մեղրիկ, Բար-
ձուենիկ, Լեզուակ, Շրուան, Մրուան,
Սինձ, Խոլորձ, Երիցուկ, Ճաշկի ծա-
ղիկ, Զամբիւղ ծաղիկ, Կոլնկուկ, Խա-
լիճ, Լալաղար, Հազրեվարդ, Շարշա-
րուրիկ, և այլն, և այլն: Ծաղկունք և
թռչունք. ասոնցմէ գեղեցիկ հրաւի-
րակ կրնանք գտնել 'ի կարին կանչելու
զննասէր և զբանասէր:

ԺԱ. Կարնոյ դաշտագաւառն իր հա-
մանուն աշխարհին կամ'նահանգին մէջ
առաջինն էր. այս աշխարհս Հայոց կ'ը-
սուէր նաև Բարձր Հայք, երկրին բար-
ձրութեանն համար, որուն բարձրագոյն
մասն ալ դարձեալ այս գաւառս է. մեր
ազգային հին պատմութեանց մէջ՝ զար-
մանալի բան մ'է՝ որ Կարնոյ և իր տե-
րանց կամ տոհմից վրայ յիշատակ չկայ.
Ե դարէն կը սկսի իր պայծառութիւնն,
երբ փոքր թէոդոս կայսր շինել տուաւ
ասոր բերդաքաղաքը, որ իր անուամբ
կոչեցաւ, բայց յետոյ սովորական եղաւ
Կարնոյ քաղաք ըսուիլն, ինչպէս ետքը և
հիմայ Էրզիրում կոչուիլն. այն շինու-
թեամբն այս տեղս եղաւ Յունաց կայ-
սերութեան ամուր մարտկոց մը ընդ-
դէմ Պարսից, յետոյ Արաբացոց և Թուր-
քաց. ինչպէս վերջն ալ և ինչուան հի-
մայ նոյնպէս կը սեպուի. բերդաքաղա-
քին հետ հարկ էր որ բոլոր գաւառն ալ
նոր շինութիւն և աճումն առնու, և հա-
րիւրաւոր դեղեր և մոմնաւանդ աւաններ

ըլլային հոն, որոնցմէ հիմայ 120^{էն} աւելի գեղ կայ, և կէսն գեռ հին հայկական անուննին պահած են, մանաւանդ հիւսիսային կամ Սեւ ջրոյ աջ կողմինները. և հարկ է որ հին աւանդութիւններ և յիշատակարանաց նշխարներ ունենան, թէ և դրսանց չեն երևիր մեծ չէնք կամ աւերակք. սակայն անկարելի ալ է որ ոչնչացեալ ըլլան գոնէ այն հազարաւոր եկեղեցեաց զանգուածքն, որոնցմէ կ'ըսուէր թէ 800 հատ միայն մէկ քաղաքաւանի մը մէջ կամ գոնէ իր սահմանին մէջ կային ԺԱ դարուն կիսուն: Այս տեղս կը կոչուէր Արճն, և անշուշտ հիմակուան Գալաթի գեղն և անոր արեւմտակողմն եղած Վաղարշեր գեղն՝ կը ծածկեն այն սգալի նշխարները. գուցէ թեղսար բլուրն ալ որ Գարարդայ վրայ կը նայի՝ բան մը դիտնայ. — ասոնց դիրքէն կ'երևի որ Արճն գրեթէ դաշտին կենդրոնը կանգնած էր, հարիւրաւոր գեղերուն մէջ. և ամբողջեան հոգը թողլով կարնոյ քաղաքին՝ ինքն հարբստութեան հնարքը և վայելքն առեր էր. Անոյ պայծառութեան ժամանակակից՝ անոր նախանձորդ մ'էր շինութեամբը և ճոխութեամբը, անկէջ ալ աւելի վաճառաշահ և յղփացեալ, գուցէ և քան զբազումս թէ ոչ զամեն քաղաքս Հայոց ժամանակին. այնպէս որ իր մօտ բնակիչ պատմիչն՝ Արիստակէս, (որուն բուն հայրենի Լաւոտիվերտ գեղն գուցէ Վաղարշերի կամ Աղարշերի քով եղած ըլլայ), ականատես Արճնոյ փառքին և հարուածքին, մեծ խօսքով մը՝ զծով ու զցամաք հարկատու կ'ընէ անոր մեծութեանը. « Ծով և ցամաք երկունք և առատանայր՝ կրել 'ի սմա » զգորութիւն իւր... և իբրեւ ակն մի » պատուական լուսազեղ պայծառութեամբ փայլէր 'ի մէջ ամենայն քաղաքաց. ամենեւին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն »: Վաճառականներն այնչափ հարուստ էին. որ թաղաւորաց և իշխանաց կ'օգնէին փոխ և բնծայ տալով. — Գարարդ ալ ատենօք Հայ Ռաշիւտներ ունեցեր է. — քաղաքական տէրերը հոգացողներն՝ եկեղե-

ցիներն ալ լաւ կը հոգային, « Եկեղեցեաց » ցեաց շինողք և զարդարիչք », կ'անուանին. քորեպիսկոպոս մը կը նստէր յԱրճն, որուն տունէն 800 լուծ եղանց կ'ելլէր, և քաղաքին աւերման ատեն 40 ուղտաբեռն գանձ վերուցին թուրքք. որոց սրոյն տակ ընկան հոն 150 վիճակաւոր քահանայք միայն: Այս ազգին աղեղնաւորքն հերարձակ էին՝ որ Պահլայ և Պուխարայի մօտ անապատներէն ասպատակելով Տուղլուփ կամ Տուղրիլ սուլթանին ետեւէն՝ եկան հոս յամի 1049, և կարնոյ քաղաքին ամբողջեան վախնալով վաղեցին Արճնի վրայ, որ հազիւ հողէ պատուարներ ունէր, չէնք բերուն մէջ ալ կային փայտակերտք. թէպէտեւ բնակիչքն՝ 300,000, շատ կը ուռեցան, դէմ կեցան, բայց հօւր և սուր ասպատակացն՝ յաղթեցին. այնքան բազմութեան բնակչաց կէսն ջարդուեցաւ. ահաւոր կոտորած. արժանի Չինկիլխանի և Լէնկիթիմուրի հետեւողաց Տուղրիլի և Ալի Արսլանայ, և այնքան մեծ ու հարուստ բազմաչէն քաղաքն՝ աւրուելով, այրելով՝ հիմն 'ի վեր ընկաւ, ծածկուեցաւ, և գեռ կը ծածկէ իր սգալի կմախքը 800 տարուան սև քօղով և սև հողով, որոց տակ անշուշտ գեռ անջնջելի գեղեցկութեան և պայծառութեան մը նշաններ պահած է, և իր անցեալ կենաց դիպուածները՝ զոր ամենեւին կը լուէ պատմութիւնն, միայն այս ողբալի կատարածը յիշելով. որպէս թէ մորմոքեցուցիչ մոգութեամբ մը յանկարծ այս ծովանման դաշտիս մէջ հանած ըլլայ այս մեծաճոխ քաղաքը, « նման իմն նորահարսն կնոյ », գեղոյն վայելչութեամբ և զարդուցն » պայծառութեամբ՝ ցանկալի գոլ ա՛ » մենեցուն », ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, և յանկարծահաս հարուածով մ'ալ այսպէս խղճալի կերպով փճացուցած ըլլար զնոյն, վրան քաշելով մոռացութեան պատանքը, որոյ պատառուածքէն՝ այսքան յիշատակ մը կը տեսնեմ: Իսկ ուրիշ զգալի յիշատակարան կամ արձան մ'ալ չտեսայ հոն. բայց միայն մէկ բնակարանաց և զերեզմանաց վը-

ըայ լուռ հսկող մը , խաչարձան մը .
այն ալ հեռացած ճամբուն վրայ և երես
'ի վար ընկած , զոր Յովհաննէս ոմն
ազնուական Չորտվանեկի որդի կանգ-
ներ էր քաղքին աւերածէն 40 կամ 50
տարի մ'առաջ : Չէր արժեր արդեօք
թեղսարի ճակատն ալ խաչարձան մը
կանգնել 'ի յիշատակ բիւրաւոր կոտո-
րելոյն և թաղելոյ Արծնի սև աւերա-
կաց և հոլաբլրոց տակ : — Շէնք և շը-

նորհք շուտով աներևոյթ եղան յԱրծնէ .
բայց ատենօք հոն մեծ տեղ մը՝ քաղաք
մ'ըլլալն չուրացան յետագայք և տի-
րողք . վասն զի էրզիրումէն առաջ Գա-
րարզը (իբր Գարաւարզ) կարնոյ դաշ-
տին զլիսաւոր շինանիստ կը նշանուէր
Օսմանեան զիւանաց մէջ . և դեռ հի-
մայ ալ կարնոյ բազմամարդ գեղերէն
մէկն է :

Կըշարունակուի :

ՍՐԲԱԶԱՆ ՔԵՐԴՈՒԹԻՒՆ

Դ Ի Թ Ի Ր Ա Մ Բ Ե Ա Ն Տ Ա Ղ .

Ճակատն յորդ դափնեպըսակ , աստղազարդ ,
եւ մըշտաշող յաւեժալոյսն իւր նըկատ
Անցեալ ընդ դարս և վերառեալ զքողոյն տեռ ,
Դրրդէ զանցեալն ու յապայն սուղի վայրաբեր :
Պարզին հանդէպ արձանադիրք աշխարհի ,
եւ զերդ հեղեղ՝ դարք ընթանան առաջի :
Ըստ կամս յընթացսն իջեալ՝ ելեալ վեր 'ի վայր ,
Գերեզմանաց ըզժամն ազդէ մահական ,
կամ 'ի կիթառ կուսական
Երգէ յաշխարհն հին՝ զօր , զաւուրց նախահայր :

Միտ դիք , դիմէ Եհովա
Առ 'ի ծոցոյ յաւիտեանց :
Թոհ բոհն 'ի նիրհ՝ հանդէպ նորին զարթնու կայ .
Լընու զայն աջն , և զօրութեամբ գերակայ
Հանգչի յանհունն ընդ տարած :

Ասաց Աստուած , և եղև լոյս , ու աստեղց հոյլ
Լուսաւորեաց ըզքող ցայգոյն աննըշոյլ .

Անդ բնաւ տարերք այլազան
Բաժանեցան ընդ ձայնին .
Եւ ջուրք յանկարծ վազս առին
Ընդ խորափոր ալս ծովուց .
Լերինք 'ի վեր կանգնեցան ,
Եւ հիւսիսին հողմք թռռեան
Ընդ լայնածիր դաշտս օդոց :